

O‘zbekistonda keng tarqalgan zaharli ilonlar

Andijon davlat pedagogika instituti Aniq va Tabiiy fanlar fakulteti Biologiya
yo‘nalishi

Ilmiy rahbar: **Kamolova Zulayho**

Turdaliyeva Namuna

Odilova shahnoza

Annotatsiya : Ushbu tezisdagi ilonlarni tarqalish joyi, tashqi tuzilishi, ko‘payishi, oziqlanishi va inson hayotidagi o‘rni haqida ma’lumot berilgan.

Annotation: This thesis provides information on the distribution of snakes, their external structure, reproduction, nutrition and their role in human life.

Аннотация: В диссертации представлены сведения о распространении змей, их внешнем строении, размножении, питании и их роли в жизни человека.

Kalit so‘zlar: Zaharli ilonlar, Dasht qora iloni, Zahari va elastic bog‘lam, Yakobson.

Key words: poisonous snakes, steppe black snake, poison and elastic band, Jacobson.

Ключевые слова: Ядовитые змеи, Степной черный уж, Яд и резинка, Якобсон.

Ilmiy nomi: Serpentes

Kenja tipi: Umrtqalilar

Kenja turkum: Serpentes, Linniy, 1758

Sinf : Sudralib yuruvchilar

O‘zbekistonda keng tarqalgan zaharli ilonlarning besh turi:

O‘rta Osiyo kobrasi – Naia oxiana eich

Dasht zaharli qora ilon – Vipera ursine

Charx ilon – Carina tus scheid

Qalqontumshuq ilon – *Ancistrodon nalyis* Pall.

Ko‘lvor ilon – *Vipera lebetina*.

Ulardan qora ilon va qalqontumshuq ilon tuxumidan tirik tug‘ish yo‘li bilan O‘rta Osiyo kobrasi, charx ilon ko‘lvar ilon esa tuxum qo‘yish yo‘li bilan ko‘payadi. Ekologik jihatdan ko‘lvar ilon, qalqontumshuq ilon tog‘ oldi zonalarini egallagan bo‘lsa O‘rta Osiyo kobrasi qora ilon dashtli tekisliklarda, charx ilon esa qumli cho‘llarni egallagan.

O‘rta Osiyo kobrasi qora ilon va charx ilonlar zaxari asosan nafas markazlariga tasir ko‘rsatadi, ko‘lvor ilon, qalqontumshuq ilonlar zaxari yurak qon aylanish sistemasiga tasir qiladi. Agar zaharli ilon chaqsa darhol qo‘lingiz bilan siqib chiqaring yoki og‘iz bilan so‘rib tashlang. Qonni 5 -8 minutdan ko‘p so‘rib yoki siqish mumkin emas, Shundan keyin margansofka, sirka yoki sodali suvga ho‘llangan bint yoki paxta bosish kerak. Jarohatlangan odam limonad suv sut kofe yoki tarvuz yeyishi foydali. Dastlabki chora tadbirlar ko‘rilgandan keyin, iloji boricha tezroq zaharga qarshi zardob qabul qilish uchun vrachga boorish lozim. Ilonlarning asosiy sezgi organi Yakobsan organi bilan birgalikdagi tilidir. Tilining uchlari Yakosan juft organining tupa tanglayidagi ikkita chiqarish teshigida joylashadi. Ilonlar faqat jonivorlar chuvalchanglar, o‘rgimchaksimonlar ko‘p – oyoqlilar, hashorotlar, baliqlar, suvda hamda quruqda yashovchilar, toshbaqalar kaltakesaklar ilonlar va sut emizuvchilar bilan oziqlanadi. Suvli mevalar, pomidorlarni yutib yuborgan hollari ham bo‘lgan. Aftidan ular organizmni suv bilan ta‘minlash maqsadida shunday qilish kerak.

Jinsiy demorfizm unchalik sezilmaydi. Erkagining dumi urg‘ochilarinikiga qaraganda bir oz uzunroq. Ko‘p turlarining urg‘ochilari erkagidann yirikroq bo‘ldi. Tuxum qo‘yib yoki tirik tug‘ib ko‘payadi. Ayrim turlari uchun bir marta urug‘lanish 3 – 5 yilgacha tuxum qo‘yish yetarli bo‘ladi. Maydalari bittadan 3 – 4 tagacha, yiriklari bir necha o‘nlab tuxum qo‘yadi. Inkubatsiya davri bir oydan 2, 3 oygachadavom etadi.

Yosh ilonlar kattalariga nisbatan ancha ochiq rangli bo‘ladi. Ular qishjashga ketgunga qadar tana bo‘shlig‘iga kirib boradigan va tuxumdan yangi chiqqan ilon massasining 30%ni tashkil qiladigan sariqlik xaltasi hisobiga yashaydi. Ilonlar nisbatan uzoq yashaydi, biroq aniq ma‘lumotlar yo‘q.

O‘RTA OSIYO KOBRASI

Kobra – O‘zbekistondagi yirik zaharli ilonlardan biridir. Tanasining uzunligi 125 sm, dumi 45 sm gacha. Rangi tana rangidan to‘q sariq, qo‘ng‘ir yoki qoragacha kuchli darajada o‘zgarib turadi. Ostki tomoni oq va tanasining oldingi tomonida ikki – uchta qora ko‘ndalang yo‘llari bor. Yoshlarining orqasida uzunasiga qora rangli ko‘ndalang yo‘llari bor, ularning old tomonidagilari pastki yuzasiga o‘tib ketadi. Hindistonda yashaydigan kobralarning ensasida ko‘zoynakka o‘xshash naqshi bo‘lgani uchun ular ko‘zoynakli ilon deb ataladi

O‘zbekistonda kobra faqat Bobatog‘da, Hisor tizma tog‘larining tog‘ oldilarida va Surxondaryo vodiysida nisbatan ko‘proq uchraydi. Qarshi dashtida birmuncha kamroq, Zarafshon va Nurota tizma tog‘lariga esa undan ham kam uchraydi.

Sharqda uchraydigan eng so‘ngi punkti – Xovos atroflaridir. Hatto Bobatog‘da ham bir kunda ikkitadan ortiq ilon uchratish qiyin, odatda, ekspeditsiyalarida kamda – kam, ya‘ni bir oyda bitta kobrani uchratish mumkin.

O‘zbekistonda kobra quruq yon bag‘irlarda kemuruvchilarni inida yashaydi. Vodiylarda va aholi yashaydigan punktlarda kamdan – kam uchraydi. Masalan, bu ilon bir kuni Surxondaryo viloyatida Sho‘rchi qishlog‘i chekkasidan, boshqa safar Samarqanddan tutilgan edi. Qishlovdan odatda apreldan chiqadi. Bahorda kunduzgi, keyin esa faqat ertalab va kechqurun aktiv yashaydi, yozda ko‘pincha kechasi ovga chiqadi. Qurbaqa, kaltakesak va ilonlarni xush ko‘rib yeydi, uning oshqozonidan ikki marta zaharli qum afasini va bir marta ko‘lvor ilonni topishga muyassar bo‘lishgan.

DASHT ZAHARLI ILONI

Sirdaryo bo‘ylarida ko‘pincha uncha katta bo‘lmagan ilon - dasht zaharli qora ilon uchrab turadi. Tanasining uzunligi 55sm ch’ dumi qisqa 4-6sm. Usti qo‘ng‘irsimon-kul rang, orqa cho‘qqisi bo‘ylab to‘q rangli egri-bugri yo‘li bor, ba‘zan u uzoq- uzoq yoki dog‘lardan iborat bo‘ladi. Gavdasining yonlari to‘qrangli odatda keskin ajralib turmaydigan dog‘ bilan qoplangan, bu yerdagi tangachalarning chetlari qoplangan. Respublikamizda CHirchiq vodiysida Xo‘jakentdan Chinozgacha bo‘lgan joylarda, Sirdaryo vodiysida Xovosdan pastroqda ko‘proq, Chotqo tizma tog‘larida Parkent, Chimyon va

Xumson yaqinida esa kamroq uchraydi. Daryo vohalardagi chingil va sho‘ra o‘tlar ko‘p o‘sadigon ko‘llarning qirg‘oqlarida , sholipoyalar marzalarida ko‘proq yashaydi . Kemiruvchining iniga kirib yashirinadi . Tog‘lardagi yaproqli o‘rmonlar zonasida kam uchraydi.

Qishlab chiqqandan keyin odatda mart oxirlarida paydo bo‘la boshlaydi. Dastlabki vaqtlarda kunduzi aktiv yashaydi . May oyining boshlarida faqat ertalab , hali issiq tushmasdan ko‘zga tashlanadi, yozda esa faqat kechasi chiqadi. Hashorotlar (chigirtka) bilan , shuningdek kaltakesaklar va mayda kemiruvchiilar bilan oziqlanadi. Ilonlar nafaqat jonivorlar (chuvalchanglar, o‘rgimchaksimon , ko‘p- oyoqlilar, hashorotlar , bakiqlar , suvda ham quruqda yashovchilar , toshbaqalar , kaltaksaklar , ilonlar va sut emizuvchilar) bilan oziqlanadi. Suvli mevalar, masalan pomidorlarni yutib yuborgan hollari ham bo‘lgan. Aftidan ular organizimini suv bilan ta‘minlash maqsadida shunday qilinsa kerak .

CHARX ILONI

Charx ilonlar, efalar (Echis) — qora ilonlar oilasiga mansub ilonlar urug‘i. 80 sm gacha. Kulrang yoki qo‘ng‘ir tusli tanasida oqish ilon izi hoshiyasi bor. Tanasining 2 yonidagi tangachalari kirrasida tishchalari bo‘ladi. Charx ilonlar tanasini halqa qilib o‘raganida tangachalar ishqalanishi natijasida charx toshi aylanishiga o‘xshash tovush chiqadi (nomi shundan). 3 turi, jumladan, qum charx iloni va chipor charx iloni Shimoliy Afrika, Janubiy, Janubiy G‘arbiy Osiyo va O‘rta Osiyoda tarkalgan. O‘zbekistonda qum charx iloni Buxoro, Surxondaryo viloyatlari hamda Qizilqum cho‘lida uchraydi. Shomda va tunda faol hayot kechiradi. Mayda umurtqalilar, yosh Charx ilonlar, asosan, hasharotlar va o‘rgimchaksimonlar bilan oziqlanadi. Tuxumdan tirik tug‘adi. Urg‘ochisi 3 tadan 18 tagacha bola tug‘adi. Zaxarli, chaqishi o‘limga olib kelishi mumkin. Zaxaridan immun zardob tayyorlashda va ilmiy tadqiqot ishlarida foydalaniladi.

QALQONTUMSHUQ ILONI

Qalqontumshuq ilonlar, bo‘shilonlar — shaqildoq ilonlar oilasiga mansub ilonlar urug‘i 1,6 m gacha. Rangi ola, boshining oldingi uchidagi ayrim qalqonlari kengaygan (nomi shundan). 14 turi (jumladan, 10 tasi Osiyoda, qolganlari Shimoliy va Markaziy Amerikada) tarqalgan. O‘zbekistonda oddiy Qalqontumshuq ilonlar (bo‘shilon), asosan, tog‘ oldi va tog‘li hududlarda uchraydi. Baqalar, kemiruvchilar, kaltakesaklar, umurtqasiz hayvonlar bilan oziqlanadi. Tuxumdan 2 dan 12 tagacha

bola tug‘adi. Zaharli, chaqqanda og‘riq paydo bo‘ladi. Zaharidan tibbiyotda foydalaniladi. Ayrim mamlakatlarda Qalqontumshuq ilonlar iste‘mol qilinadi.

KÒVOR ILONI

Ko‘lvor ilon ancha yirik bo‘ladi, yo‘g‘onligi odamning bilagidek keladi. Tanasining uzunligi 160 sm cha, dumi esa 20 sm dan ortiq emas. Eng og‘ir ko‘lvor ilonning massasi 3 kg cha keladi. Usti och yoki to‘q kul rang, sarg‘ish yoki jigarrang tusli. Naqshi xilma-xil cho‘qqi-qirrasi bo‘ylab yirikroq va gavdasining yon tomonlarida esa maydaroq dog‘lari bo‘ladi. Qorni och rangli bo‘lib, ayrimlarida mayda nuqtalari bo‘ladi. O‘zbekistonda Turkiston tog‘ oldilarida (Xovos), Nurota, Zarafshon tizma tog‘lari, Ko‘hitang va Hisor tizma tog‘lari etaklarida uchraydi. Bu ilon kobraga nisbatan ancha ko‘p tarqalgan. Zarafshon tizma tog‘i va Nurota tog‘larining ba‘zi joylarida bahorda kuniga beshtagacha, ba‘zan esa undan ko‘p ko‘lvor ilonni uchratish mumkin. Ko‘lvor ilon qishlagandan keyin mart oyida, baland tog‘larda esa aprelda chiqadi. Dastlabki kunlari ular kunduzi oftobda isinadi. Aprelning oxiri va mayning boshlarida quyosh botishi oldidan, bulutli kunlarda esa kunduzi ham ko‘rinadi. Ko‘lvor ilon may oyidan boshlab butun yoz bo‘yi tunda aktiv hayot kechiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

- 1.S.Dadayev , S.Tòychiev ,P. Haydatova "Umurtqalilar zoologiyasi" o‘qiv qo‘llanma T.: 2006 y
- 2.Mavlonov.O,Xurramov.Sh, Norboev.Z oliy o‘quv yurtlari biologiya ixtisosligi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma T.:1998y
- 3.www.Ziyonet.uz